

Vědecko-výzkumné metody penitenciární pedagogiky

Při řešení penitenciární výchovné problematiky vychází penitenciární pedagogika ze dvou základních zdrojů:

- a) Z kriticky zhodnoceného dědictví penitenciaristiky a penitenciární pedagogiky, které tvoří jednak penitenciární ideje klasiků penologie, penitenciaristiky a penitenciární pedagogiky, jednak doklady o vývoji pojetí a organizace penitenciární výchovy ve společnosti a ve výchovně nápravných zařízeních;
- b) Ze současných penitenciárních zkušeností věznic a vazebních věznic a vědeckých pracovišť Institutu vzdělávání Vězeňské služby ČR (Kabinetu dokumentace a historie, Penologického oddělení vědy a výzkumu), ale také vysokých škol, zaměřených po roce 1989 zejména na katedrách pedagogiky, sociální pedagogiky na pedagogických fakultách na problematiku penologie a penitenciaristiky a samozřejmě na právnických fakultách, jakož i na Policejní akademii a dalších vzdělávacích institucích.

Úspěšné řešení penitenciárních problémů je podmíněno komplexním výzkumem, v němž se vývojové a srovnávací aspekty spojují s rozбором současného stavu a výsledků různých forem penitenciární praxe a vyúsťují v experimentální ověřování nových koncepcí, nových prostředků i nových metod a forem penitenciární pedagogiky.

Historicko-srovnávací metoda plní základní úlohu při řešení koncepčních otázek penitenciární pedagogiky (cílů, obsahu a prostředků penitenciární výchovy), ale ani při analýze penitenciárních procesů (principů, faktorů a metod penitenciární výchovy) se bez ní nemůže žádná vědecká práce obejít.

Historie poskytuje penitenciární pedagogice tři hlavní okruhy informací:

- rozvoj penitenciární výchovných koncepcí v rámci v rámci penitenciárních systémů, realizovaných v jednotlivých etapách vývoje společnosti;
- analýzu penitenciární praxe v různých nápravných a vězeňských institucích;
- výchovné ideje klasiků pedagogiky a filozofů, ideje, které většinou nebyly a ani nemohly být v daných podmínkách a ve své době uskutečněny (Júva, 1987);
- penitenciární myšlenky a názory klasiků penitenciaristiky a filozofů.

I když neodmítáme první tři okruhy, je třeba vyzvednout především úlohu všestranného rozboru penitenciárních idejí, v nichž lze vždy nalézt i významný inspirační zdroj při hledání nových modelů penitenciární práce. Přes evidentní význam historicko-srovnávací výzkumné metody nebývá její použití v penitenciaristice tak časté, ani soustavné. A přitom každá odborná a kvalifikační práce by měla začínat především touto metodou. Přesvědčují nás o tom díla klasiků penitenciaristiky, např. Františka Josefa Řezáče nebo J. A. Inciardiho a dalších penitenciárních myslitelů. Lze jen podtrhnout, že historicko-srovnávací metoda, podrobně

komparativní studium dřívějších i současných penitenciárních koncepcí nejen v národním, ale především v celosvětovém měřítku, je jednou ze spolehlivých cest, jak urychlit vývoj penitenciaristiky, penitenciární pedagogiky a jak zvýšit jejich teoretickou úroveň.

Druhým zdrojem informací v penitenciární pedagogice a v penitenciaristice vůbec je výzkum současné penitenciární praxe ve věznicích, vazebních věznicích, ústavech zabezpečovací detence, na generálním ředitelství Vězeňské služby ČR a dalších institucích, jako jsou např. Probační a mediační služba, činnost sociálních kurátorů atd. Úkolem tohoto výzkumu je sbírat, analyzovat a zobecňovat pedagogické jevy, odhalovat zákonitosti penitenciárního procesu a dospívat ke zdůvodněným normám zajišťujícím účinnou penitenciární pedagogickou práci.

Lze zkoumat plány a koncepce, programy zacházení věznic, jejich vnitřní a vnější podmínky, personální zabezpečení, výsledky porad jednotlivých oddělení, celoroční zprávy, zprávy jednotlivých odborů generálního ředitelství, navrhované a doporučované závěry, analýzy a požadavky jednotlivých věznic, procesy osvojování a upevňování žádoucích změn chování, působení prizonizace, problematiku dlouhodobých trestů, součinnost vězeňské služby s Probační a mediační službou, efektivitu působení trestu odnětí svobody, vzdělávání vězňů, zaměstnávání vězňů, kvalitu života za mřížemi, sexuální problémy, ekonomické otázky věznic, bezpečnost věznic, stavebně technické možnosti věznic, zdravotní zabezpečení vězňů, odívání a stravování vězňů atd.

Při výzkumu současné penitenciární praxe užíváme rozličných metod, známých z klasické pedagogiky. Patří sem pozorování, rozhovor, dotazník, studium penitenciární pedagogických dokumentů (či výtvorů) dokumentujících činnost odsouzeného jedince, osobu ve výkonu vazby, v ústavu zabezpečovací detence apod., jakož i činnost vychovatele, speciálního pedagoga a dalších specialistů věznice. Dále sem řadíme experiment, důležitou metodou je analýza kazuistiky. Uvedené metody se často používají komplexně, anebo sdruženě, za využití alespoň dvou výzkumných metod, aby výsledky našeho výzkumu byly co nejobjektivnější (můžeme např. spojovat pozorování se studiem penitenciární pedagogických dokumentů, nebo pozorování s rozhovorem apod.). Také induktivně vyvozené závěry se mohou spojovat s dedukcemi z příbuzných oborů (např. z kriminologie, psychologie apod.). Tak postupně vzniká induktivně deduktivní systém o resocializace (reintegraci), převýchově jedince, který tvoří obsah penitenciární pedagogiky.

Základní metodou současné penitenciární praxe je **pozorování**. Je to akt cílevědomého a plánovitého sledování penitenciární pedagogického procesu v jeho „přirozených“ vězeňských podmínkách. Pozorování lze provádět při práci, při vzdělávání, při volnočasových aktivitách a v dalším vězeňském terénu dle záměrů výzkumníka. Výzkumníkem v těchto případech může být kterýkoliv zaměstnanec věznice, případně student vysokoškolského studia se zaměřením na penitenciariistiku, penologii, sociální pedagogiku, právní vědy apod. Předmětem pozorování může být jak jednotlivec, tak celá skupina (kolektiv odsouzených). Předpokladem úspěšného pozorování je zřetelně stanovený cíl, plán a metoda pozorování. Při výzkumu touto metodou rozlišujeme tři fáze:

- dokumentace penitenciárně pedagogických jevů (záznam pedagogického procesu za využití technických prostředků (audio, video, fotodokumentace aj. – je vhodné vyžádat si souhlas pozorovaného jedince),
- rozbor penitenciárně pedagogických jevů (srovnání, analýzy – klasifikační, faktorová a vztahová, určení kauzálních závislostí apod.),
- zobecnění – buď ve formě penitenciárních zákonitostí, nebo ve formě penitenciárních norem – principů a pravidel (Jůzl, 2010).

Metody **rozhovoru** (explorace) lze použít jak u specialistů (vychovatel, psycholog, speciální pedagog, sociální pracovník, lékař), tak se zaměřením na vězně (zjišťujeme subjektivní postoje k pojetí, obsahu, koncepcie věznice, ubytování, stravování, vztahům, programům zacházení apod. – námětů, obzvláště ve vězení, se nachází neustále dostatek). Rozhovor může být individuální nebo kolektivní, řízený (podle předem připravených a promyšlených otázek), nebo improvizovaný (který bývá často cennější, neboť v penitenciárním prostředí umožňuje těsnější kontakt s pokusnou osobou; hlavně využíváme jejího emocionálního přístupu a spontaneity k probíranému problému).

S rozhovorem těsně souvisí i použití dotazníku (ankety) jako výzkumné metody, kterým se můžeme v mnoha otázkách obrátit k většímu počtu respondentů (především vězňům) a tam, kde by konkrétní osobě při rozhovoru mohly být kladené otázky nemilé. V dotazníku se skryjí do jeho anonymity. Výhoda dotazníku spočívá v tom, že penitenciárnímu výzkumníkovi umožňuje v krátkém čase podchytit velký počet případů a statisticky je zpracovat – ale i to zpracování bývá náročné! Vážným problémem zůstává věrohodnost odpovědí respondentů, což bývají většinou opět odsouzené osoby, dotazníky nevyplňují řádně, píšou do nich vulgarismy a věci nesouvisející (ale i to může být výzkum). Respondenty je proto vhodné písemnou formou či osobně zainteresovat na výsledcích výzkumu. Dotazníková metoda poskytuje četné možnosti v různých složkách penitenciární pedagogiky. Penitenciární pedagogika ji hojně využívá při zjišťování dat v oblasti prevence, sociálních a životních situací, při zkoumání efektivity programů zacházení a dalších penitenciárně výchovných jevů (Jůzl, 2010).

Významným zdrojem informací v penitenciárním výzkumu je **studium penitenciárně pedagogických dokumentů**. Jedná se o konkrétní materiály, které dokumentují činnost vězňených osob, dále výchovných pracovníků i celé věznice. Jde o tři základní skupiny materiálů:

- a) Práce odsouzených, zachycující jejich písemné projevy, výkresy, umělecké a technické výtvary v rámci volnočasových aktivit programů zacházení, výsledky pracovní činnosti apod.
- b) Materiály, jež dokladují práci vychovatele (specialistů), tzn. plány, programy zacházení a jejich inventury, obsahově metodické přípravy aktivit, pedagogické deníky, poznámky o vězňených osobách, záznamy o práci kroužků atd.
- c) Doklady o činnosti věznice jako celku, což obnáší plány, závěrečné zprávy, časový rozvrh dne, režim, záznamy z porad, zprávy z kontrol nadřízených orgánů, kontrolních výborů (např. CPT, Helsinský výbor, Amnesty International apod.), (Jůzl, 2010).

Při **experimentu** se zkoumají záměrně navozené penitenciární jevy v předem připravených a přesně kontrolovaných podmínkách. V penitenciárně pedagogickém výzkumu se zdůrazňuje přirozený pokus zinscenovaný tak, že se zkoumaná osoba (odsouzený) cítí v přirozených podmínkách a nevinná pokusnou situaci (v kulturní místnosti, na světelnici – na veš, v koupelně apod.). Nejlepší formou penitenciárně pedagogického výzkumu je srovnání průběhu a výsledků penitenciární práce v paralelních skupinách – v kolektivech vězňů (v nichž byla např. zavedena nová koncepce programů zacházení, nová metoda nebo nové pomůcky, nástroje apod.) a ve skupinách (kolektivech vězňů) kontrolních, v nichž se

postupuje tradičním způsobem. Důležitou podmínkou regulérnosti takového experimentu je shodná úroveň srovnávaných skupin i výchovných pracovníků (Jůzl, 2010).

Kazuistika (případová studie; casus = z latiny případ) slouží v penitenciární pedagogice k ilustraci nebo vyvození určitých teoretických závěrů, pracovních hypotéz apod. Kazuistika se považuje za metodu s funkcí heuristickou (nalézající), ilustrační a verifikační (dokumentační, ověřovací). Kazuistika z hlediska metodologického se řadí k metodám kvalitativního výzkumu, neboť pomocí ní se dostáváme do nitra osobností, jejich pocitů a prožitků. Dobře se uplatňuje právě v bádání v penitenciaristice a penitenciární pedagogice. Kazuistika obsahuje anamnézu, diagnózu, prognózu a návrhy na opatření v dalším zacházení s jedincem ve výkonu trestu odnětí svobody, v nichž v určitém časovém období provádíme inventuru, zda naše opatření jsou nastavena správným směrem.

Anamnéza (z řečtiny anamnesis = rozvzpomínání) nebo také předchorobí již není otázkou pouze medicínskou, ale i psychologickou, pedagogickou a sociální. Je souborem všech údajů a okolností, jež vedly k danému stavu, handicapu, postižení, celkovému stavu osobnosti apod. A to je pro penitenciární pedagogiku nesmírně důležité. V případě penitenciární anamnézy se jedná o názory a zjištění (ještě v civilním životě na svobodě) učitelů, vychovatelů, lékařů, psychologů apod., kteří se k dotyčnému jedinci jakkoli vyjadřovali a hodnotili jej z různých úhlů pohledu. Budoucí následující odborník si tak může vytvořit výchozí představu o jevech a okolnostech, jež zapříčinily jedinečný současný stav. Penitenciární pedagogika se však zajímá i o další druhy anamnézy. Jsou to:

Anamnéza (z řečtiny anamnesis = rozvzpomínání) nebo také předchorobí již není otázkou pouze medicínskou, ale i psychologickou, pedagogickou a sociální. Je souborem všech údajů a okolností, jež vedly k danému stavu, handicapu, postižení, celkovému stavu osobnosti apod. A to je pro penitenciární pedagogiku nesmírně důležité. V případě penitenciární anamnézy se jedná o názory a zjištění (ještě v civilním životě na svobodě) učitelů, vychovatelů, lékařů, psychologů apod., kteří se k dotyčnému jedinci jakkoli vyjadřovali a hodnotili jej z různých úhlů pohledu. Budoucí následující odborník si tak může vytvořit výchozí představu o jevech a okolnostech, jež zapříčinily jedinceův současný stav. Penitenciární pedagogika se však zajímá i o další druhy anamnézy. Jsou to:

- **Anamnéza osobní**, zahrnující veškeré dosavadní poznatky o jedinci, podávající adekvátní obraz jeho současného stavu – od porodu, výchovu v rodině, prodělané nemoci, školní docházku a její výsledky, účast v partách, absolvovaný výchovný ústav, sexuální start atd.
- **Anamnéza rodinná**, zahrnující poznatky o rodině, rodičích, sourozencích, kolikátý je v pořadí sourozenců, podnětnost, vzdělání a zaměstnanost rodičů a řada dalších údajů...
- **Anamnéza kriminální** je průvodcem kriminální cestou zkoumaného jedince – zkoumá příčiny jeho trestné činnosti, počátek páčání trestné činnosti, kolikrát byl souzen, kolikrát byl ve výkonu trestu odnětí svobody apod. (Jůzl, 2010).

Diagnóza (z řečtiny dia = skrz, naskrz; gnosis = poznání) je stanovení (rozpoznání) patologie, postižení či vady jedince, tj. jeho stavu zjištěného na základě studia jeho anamnézy a vlastního zkoumání a pozorování jeho osobnosti.

Prognóza (z řečtiny pro = před; gnosis = poznání) je předpověď, která se snaží na základě objektivních nálezů stanovit, zda je možné očekávat nápravu, zlepšení daného stavu jedince nebo zhoršující se tendenci.

Návrhy na opatření – jsou to individuální kroky podle povahy, stupně a délky trvání nežádoucího jevu, v případě penitenciární pedagogiky o stupeň narušení, recidivu, sociální poměry a zázemí, věk, charakter trestné činnosti apod. V každém případě se v nich musí odrazit fáze (období) adaptační, v němž se jedinec přizpůsobuje a zvyká si na nové podmínky, je trvale sledován. V penitenciariistice je odsouzený tak nejprve zařazen do tzv. nástupního oddělení, kde setrvává podle okolností několik týdnů (recidivista méně, prvotrestaný více), kde je seznámen se svými právy a povinnostmi, učí se znát potřebné předpisy, je s ním sestaven program zacházení, celkově se domestikuje.

Další fází je fáze průběžná, kdy jedinec se již přizpůsobil novým požadavkům a novému penitenciárnímu prostředí a plní pokyny podle předpisů a požadavků vychovatele. Zda se věleňil se do kolektivu ostatních odsouzených a snaží se v něm nalézt svou roli.

V předposlední fázi se vyhodnocuje, zda se stav jedince ve výkonu trestu odnětí svobody zlepšil nebo zhoršil, zda se stabilizoval atd. V případě konstatování neúspěchu je třeba provést revizi programu zacházení a uplatňovat kázeňskou pravomoc.

Konečná fáze jedince ve výkonu trestu odnětí svobody by měla konstatovat zlepšený stav, nebo spíše „úspěšné zvládnutí výkonu trestu“, v níž se odsouzený dostává do výstupního (dříve předpropouštěcího) oddělení, kde je důsledně a intenzivně připravován na podmínky civilního života přednáškami, zvýšenou sebeobslužnou činností, kontakty s vnějším světem atd. (Jůzl, 2010).

Součástí kvalitní kazuistiky bývá pravdivý příběh, který demonstruje příčiny případu, který zkoumáme. Pro penitenciární pedagogiku to jsou cenná zjištění, neboť se autenticky seznamujeme často se smutnými příběhy jedinců, jejichž dosavadní cesta končí ve věznici s trestem odnětí svobody. Nikoho pak nepřekvapí, že za mřížemi se ocitají lidé s trpkými osudy již od dětství, anebo naopak lidé z prostředí nadstandardního, avšak citově podvyživení, bez lásky a rodinných vztahů (Jůzl, 2010).

Vědecká práce v oboru pedagogických věd (a penitenciární pedagogika je vědou pedagogickou) v sobě synteticky spojuje výsledky zkoumání realizovaného za využití nejrůznějších metod. Na druhé straně poskytuje obraz o vývoji daného problému a o jeho řešení, přináší srovnávací analýzu současného přístupu ke zkoumané problematice, jak se odráží v odborné literatuře a zkoumá na základě studia příbuzných vědeckých oborů různé filozofické, biologické, psychologické, sociologické i penitenciární a další aspekty zkoumaného problému, jež musí věda řešit.

Na druhé straně vědecká práce přináší nové výsledky indukované z živého penitenciárního procesu prostřednictvím pozorování, experimentu, rozhovoru, dotazníku, rozboru pedagogických dokumentů a měření výkonů. Tento široký přístup ke zkoumané problematice pak umožňuje odborníkům dospívat k teoretickým zobecněním jednak ve formě pedagogických zákonitostí, jednak ve formě zdůvodněných pedagogických norem, ovlivňujících další vývoj pedagogické a penitenciární praxe (Jůva, 2001).